

DRUŠTVENA STRUKTURA I MODERNIZACIJA IDENTITETA VLASNIKA REGISTROVANIH POLJOPRIVREDNIH GAZDINSTAVA²

Rezime

U novije vreme se u Srbiji vrši registracija poljoprivrednih gazdinstava. Realno je očekivati da su registrovani poljoprivrednici najnapredniji deo ove društvene grupe i to po više osnova. Prvo, oni bi trebalo da budu zainteresovani za razvoj poljoprivredne proizvodnje na svojim gazdinstvima a zatim i u društvu u celini, čime bi trebalo da doprinose ukupnom društvenom razvoju. Drugo, Oni bi trebalo da postepeno napuštaju tradicionalne vrednosne obrasce i da se postepeno okreću modernizaciji i modernizacijskim vrednostima, čime bi trebalo da daju doprinosi promeni tradicionalnih obrazaca društvenosti u seoskim sredinama i kod ostalih poljoprivrednika. Cilj ovog rada je da kroz uvid u socijalnu strukturu registrovanih poljoprivrednih domaćinstava ali i u uvid u upotrebu modernih tehnologija utvrdi da li su ova domaćinstva potencijalni nosioci razvoja poljoprivrede.

Ključne reči: registrovano poljoprivredno gazdinstvo, modernizacija, poljoprivrednici, društvena struktura, društveni razvoj.

Modernizacijske promene se, između ostalog, manifestuju i kroz promene u društvenoj strukturi koje podrazumevaju brojčano smanjivanje porodice i smanjivanje broja članova porodičnog domaćinstva, povećan obuhvat obrazovanjem, promene u strukturi raspodele društvene moći, odnosno demokratizaciji odnosa kako na makro tako i na mikro planu, promene uloge žene u javnom životu, razdvajanje mesta rada i stanovanja koje prate migracije u početku na kraće a kasnije i na duže rastojanje. Tendencijski, modernizacijskim promenama se lakše prilagođavaju pripadnici mlađih generacija nego stariji, oni sa višim obrazovanjem nego oni sa nižim ili bez njega, muškarci nego žene, urbana populacija od ruralne itd.

Ruralna područja kao društveni okvir i poljoprivrednici kao društvena grupa pokazuju tendenciju da ostanu u okvirima tradicionalnog načina života. Stoga možemo tvrditi da su oba entiteta poslednji branik tradicionalnog društva u savremenom ubrzano modernizujućem društvu. No, to ne znači da je njihov otpor uvek s namerom i da je uspešan. Kako bilo da

¹ miladinovic@fon.rs

² Saopštenje sa naučnog skupa *Tradicija, modernizacija i identiteti VII: Odnos tradicije i modernizacije u oblikovanju identitarne kulture društvenih grupa u savremenosti*, koja je održana 27. maja 2016. godine na Filozofskom fakultetu u Nišu.

Rad je urađen u okviru projekta *Tradicija, modernizacija i nacionalni identitet u Srbiji i na Balkanu u procesu evropskih integracija (179074)*, koji realizuje Centar za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

bilo, elementi modernog načina života već duže vreme narušavaju seosku sredinu. Možemo pretpostaviti da su prvi donosioci modernizacije na naša savremena sela mladi koji se već više decenija unazad okreću obrazovanju, novim tehnologijama, radnici-seljaci, u svoje vreme popularno nazivani polutani, politički aktivisti modernizacijski orijentisanih stranaka, ali u novije vreme bi tu trebalo verovatno ubrojati i vlasnike registrovanih poljoprivrednih gazdinstava, koji sve više počinju da se razlikuju od klasinih seljaka prihvatanjem novih znanja, veština i tehnologija u proizvodnji i poslovanju.

Pre više od deset godina (2004) Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Vlade Republike Srbije je donelo uredbu o registraciji poljoprivrednih gazdinstava. Aktivniji rad na njihovoj registraciji je otpočeo u skorije vreme s namerom da se ima jasna evidencija o tome ko ima pravo korišćenja sredstava iz agrarnog budžeta. Cilj ove mere je kontrola korišćenja sredstava za podsticanje razvoja poljoprivredne proizvodnje kao i uspostavljanje direktne veze vladinih službi sa poljoprivrednim proizvođačima, bez učešća trećih lica. Registracija je u potpunosti dobrovoljna, nije vezana za rok s tim da će samo registrovana gazdinstva imati pravo da koriste namenska sredstva iz državnog budžeta za premije, subvencije i kreditiranje kao i druge usluge državnih savetodavnih službi.

U Registar poljoprivrednih gazdinstava mogu se upisati: (1) fizička lica – poljoprivrednici zajedno sa članovima svog porodičnog poljoprivrednog gazdinstva; (2) preduzeća registrovana za obavljanje poljoprivredne proizvodnje; (3) zemljoradničke zadruge; (4) preduzetnici registrovani za obavljanje poljoprivredne proizvodnje i (5) naučno-istraživačke organizacije iz oblasti poljoprivrede.

U ovom radu ćemo se baviti strukturalnim karakteristikama gazdinstava u vlasništvu fizičkih lica. Primarno reč će biti o sastavu članova porodice, stepenu obrazovanja nosioca domaćinstva, starosnoj strukturi, veličini poseda, radnom angažmanu, o tome da li zapošljavaju radnike za redovne ili sezonske poslove. Zatim će biti reči o raspodeli društvene moći u gazdinstvu o tome da li se povezuju u razna interesna udruženja i na kraju i o korišćenju informaciono-komunikacionih tehnologija za svakodnevni život i rad³.

3 Ovde će biti analizirani rezultati anketnog istraživanja obavljenog 2014. godine u tri regiona Srbije (Šumadija i zapadna Srbija, južna i istočna Srbija i Beogradski region). Njime je obuhvaćeno 344 sela u 83 opštine. Anketa je sprovedena od strane 73 anketara - savetodavca od ukupno 167 koliko ih je trenutno angažovanih u Poljoprivrednoj Savetodavnoj i Stručnoj službi Republike Srbije (PSSS). Oni su raspoređeni u 21 PSSS koje pokrivaju celu teritoriju pomenutih regiona (Institute for science application in agriculture, Report 2015). Savetodavci PSSS aktivno i u kontinuitetu prate poljoprivrednu proizvodnju na 3.005 porodičnih poljoprivrednih gazdinstava biranih po kriterijumima za odabir poljoprivrednog gazdinstva („Pravilnik o načinu obavljanja savetodavnih poslova u poljoprivredi“. *Službeni glasnik Republike Srbije* 65/2014. 2014). Odabirom anketiranih gazdinstava obuhvaćena je celokupna teritorija posmatranih regiona, izvršena pravilna disperzija uzorka, proporcionalno prema površini koje pokrivaju PSSS i broju gazdinstava po svakoj PSSS čime se došlo do okvirnog broja potrebnog broja anketa. Time je formiran homogen i u isto vreme uporediv uzorak sa rezultatima popisa poljoprivrede, kao i međusobna uporedivost pokazatelja između regiona, čime su stvoreni uslovi za primenu komparativne metode gde su sintetizovana obeležja regiona i celokupnog uzorka. Podaci su na terenu

U analizi domaćinstava krenućemo od njihove socio-demografske structure (tabela 1).

U vezi sa socio-demografskom strukturom registrovanih gazdinstava može se konstatovati da polovina svih gazdinstava ima do četiri člana domaćinstva a devet desetina ima do šest članova. To znači da tek svako deseto gazdinstvo ima sedam ili više članova a samo 3,2% ih ima osam ili više članova. Iz toga sledi da za polovinu ovih domaćinstava možemo da pretpostavimo da se sastoje samo od roditelja i njihove dece dok u drugoj polovini možemo sresti tri generacije a u najviše desetak posto porodica možemo sresti i bliže rođake. Cilj prikupljanja navedenih podataka nije bio da se prikupe informacije o srodničkom sastavu porodica koji žive u zajedničkom domaćinstvu na registrovanom gazdinstvu tako da smo ostali uskraćeni za ovaj podatak. Uglavnom, na osnovu ovih podataka možemo izvesti zaključak da je u seoskim zajednicama na našem prostoru evidentna modernizacijska tendencija smanjenja obima porodice kako po broju dece koja se u njima rađaju tako i po broju generacija koje žive u zajedničkom domaćinstvu. Naravno ovde treba uzeti u obzir da se radi o najnaprednijem delu poljoprivrednika o onima koji se uključuju u modernizacijske procese i na bazi njih grade moderni identitet iako pripadaju tradicionalnoj zajednici i bave se tradicionalnim zanimanjem kakvo je, nesumnjivo, poljoprivreda.

Takođe se ni na bazi podataka o unutrašnjoj strukturi domaćinstava ne može zaključiti pouzdano o tome koliko generacija u njima živi i koliko ima domaćinstava koje čine samo supružnici (roditelji) i njihova deca a koliko ima domaćinstava u kojima su prisutni i drugi srodnici. Na osnovu unutrašnje konfiguracije može se pretpostaviti da značajan broj ovih domaćinstava čine višegeneracijske i proširene porodice (tabele 2 i 3).

Iz rezultata istraživanja se vidi da prosečno domaćinstvo na registrovanim poljoprivrednim gazdinstvima broji ukupno 4,56 članova. Od toga 0,96 čine deca predškolskog i školskog uzrasta i 0,27 studenti. Dakle, dece, učenika i studenata ima ukupni 1,22 po domaćinstvu. Dece do 7 godina ima u 20,2% domaćinstava, dece koja pohađaju osnovnu školu ima u 24,6% a srednjoškolaca u 20,9% domaćinstava dok studente ima njih 20,3%. Starijih od 65 godina u proseku ima 0,79 po domaćinstvu a odraslih u radnom uzrastu (bez studenata) ima 2,56 po domaćinstvu.

S druge strane se može konstatovati da prosečno gazdinstvo, na međugeneracijskom planu, ima nedovoljan broj dece za obezbeđivanje proste reprodukcije kako stanovništva tako i budućih poljoprivrednih proizvođača. Ove brojke kazuju da se i u registrovanim poljoprivrednim gazdinstvima pojavljuju slične tendencije onima koje su karakteristične i za ukupnu ali i za ruralnu populaciju a to je sve veće učešće starih. Na žalost starenje seoskih domaćinstava je u Srbiji prilično stara pojava. O njoj se govori više od pola veka (Mitrović, 1970) i ona je krenula sa posleratnom (od 1945)

sakupljeni u pisanoj formi, a zatim unešeni i obrađeni u Microsoft excel-u i SPSS-u. Uzorkom je obuhvaćeno 165 gazdinstava sa dominantnom ratarsko-stočarskom proizvodnjom. Sa isključivo stočarskom proizvodnjom je 142 gazdinstva, a sa ratarskom proizvodnjom ukupno 43. Ova tri tipa gazdinstva zastupljena su sa 68% u ukupnom uzorku. Zatim slede voćarska gazdinstva sa 99, voćarsko – vinogradarska sa 15, povrtarska sa 38, pčelarska sa 8 gazdinstava i 6 ostalih.

industrijalizacijom zemlja kada je veliki broj, uglavnom mladih ljudi napuštao sela i kretao putem gradova i industrijskog rada.

Naravno, ova tendencija je u skladu sa evidentiranim modernizacijskim procesima s tim da modernizacija podrazumeva ruralni eksodus, iseljavanje seoskog stanovništva u urbane zone s jedne strane i modernizaciju poljoprivredne proizvodnje na ukupnijim gazdinstvima i uz primenu savremena agrotehnologije s druge strane. U našem slučaju se vidi da se potencijal za smanjenje učešća poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu ne treba tražiti samo u modernizacijskim tokovima već da ga, delom, treba tražiti i u procesu prirodnog odumiranja seoskog stanovništva kroz smanjeni prirodni priraštaj i posledičnu senilizaciju koji su se, na globalnom nivou, u Srbiji spustili ispod linije koja obezbeđuje prostu reprodukciju ukupnog ali i poljoprivrednog stanovništva. Ovo potvrđuje nalaz da u polovini domaćinstava u registrovanim gazdinstvima nema dece predškolskog i školskog uzrasta.

Važno pitanje za strukturu registrovanih poljoprivrednih gazdinstava je i to koliko je njihovih članova stalno radno angažovano na poljoprivrednim poslovima u okviru gazdinstva a koliko njih je zaposleno van gazdinstva odnosno nezaposleno.

U Strategiji poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014-2024 se navodi da je u Srbiji zaposlenost u poljoprivredi izuzetno visoka, čak među najvišim u Evropi i da iznosi preko 20% u čemu učestvuje i veliki broj sezonskih radnika. Prema rezultatima Popisa poljoprivrede (2012) broj članova poljoprivrednih domaćinstava u radnom kontingentu i stalno zaposlenih je iznosio 1,44 miliona lica. Od toga je samo 1,9% stalno zaposlenih radnika a ostali su članovi domaćinstva. Mereno brojem godišnjih radnih jedinica u poljoprivredni je angažovano 646.283 lica i od toga je približno 40% onih koji su 100% angažovani u poljoprivredi a 28% je povremenih radnika (ispod polovine radnog vremena). U ukupnom fondu godišnjeg rada nosilac gazdinstva i članovi njegovog domaćinstva učestvuju sa 91% (u odnosu 44:47%), stalno zaposleni sa 4% i sezonski radnici sa 5%.⁴

Poređenja radi da navedemo da je Poljska jedna od tranzicionih zemalja sa velikim brojem zaposlenih u agrarnom sektoru. Međutim taj broj je u periodu tranzicija i početnim godinama članstva u Evropskoj uniji (od 1995-2010) opao za 40%. Prema podacima iz 2011. godine je 12,6% svih zaposlenih radilo u poljoprivredi. Od drugih zemalja članica EU je jedino Rumunija imala veći udeo zaposlenih u poljoprivredi (28,6%). U ostalim zemljama članicama se zaposlenost u poljoprivredi kreće u rasponu od 12,4% (Grčka) do 1,2-1,3% (Velika Britanija i Belgija) dok ona u većini drugih zemalja ne prelazi iznos od 5% (Dudek, Chmieliński, Karwat-Woźniak, & Wrzochalska, 2014).

Na osnovu dobijenih odgovora na pitanje koliko je članova domaćinstva stalno angažovano na poljoprivrednim poslovima (tabela 4), vidi se da je modalni odgovor da su to dva člana, takoreći u svakom trećem domaćinstvu (35,1%). Štaviše na skoro polovini gazdinstava je do dva člana porodičnog domaćinstva stalno angažovano na poljoprivrednim poslovima dok je na tri četvrtine gazdinstava angažovano do troje članova. Na nešto

⁴ Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014-2024. godine, *Službeni glasnik RS* 85/2014: 8-11.

malo manje od dve trećine gazdinstava stalno je angažovano dva do tri člana domaćinstva. Dakle, i pored velike brojnosti nekih domaćinstava, očigledno je da poljoprivrednom aktivnošću kao svojom osnovnom delatnošću nisu obuhvaćeni svi članovi domaćinstva. Ovde nisu ubrojana deca i oni koji su na školovanju.

Pored stalno angažovanih u poljoprivredi, u ovim domaćinstvima su prisutni i oni koji su zaposleni van gazdinstva kao i oni koji traže posao. Iz podataka se vidi da na tri petine gazdinstava nema onih koji su stalno zaposleni na drugom mestu. U preostale dve petine najčešće je jedan zaposlen. Takvih je u svakom trećem domaćinstvu. Dok je samo u 8,2% domaćinstava zaposleno više od jednog ukućanina.

Nezaposlenost kao opšti društveni problem je prisutna i poljoprivrednim domaćinstvima. Samo u 30,8% registrovanih poljoprivrednih gazdinstava nema ni jednog nezaposlenog. Čak u 15,3% ovih domaćinstava je evidentiran jedno nezaposleno lice, dvoje ih je u svakom petom a do tri nezaposlena lica ima oko polovine ovih domaćinstava (52,9%). U 7,9% domaćinstava ima više od četvoro nezaposlenih. Ovaj podatak rečito govori o razmerama globalne nezaposlenosti kroz visoku ruralnu, možemo slobodno reći i agrarnu, nezaposlenost.

Naravno, jedno od prvih pitanja koje se može ovde postaviti je otkud nezaposleni u registrovanim poljoprivrednim gazdinstvima. Jedan od odgovora je u veličini poljoprivrednog poseda dovedenog u vezu sa brojem članova domaćinstva. Većina registrovanih gazdinstava ima relativno male posede na kojima ne postoji realna potreba za većim brojem stalno radno angažovanih lica. U našem slučaju 55,4% gazdinstava zasniva svoju proizvodnju na površini do 10 hektara a još 17,9% na površini do 15 hektara, što u zbiru iznosi dve trećine gazdinstava koja koriste do 15 hektara zemlje za svoju proizvodnju. Realno, ova površina se, pomoću adekvatne mehanizacije, koju poseduje većina njih, može obrađivati sa malim brojem stalno angažovanih radnika. Drugi razlog sigurno treba tražiti i u činjenici da je društveni status poljoprivrednika prilično nepovoljan te da mnogi napuštaju kako poljoprivredu kao delatnost tako i sela kao svoj životni okvir i sebi traže bolje uslove za život van ovog sektora delatnosti i van ruralnih prostra.

S obzirom na veličinu poseda razumljivo je da ogromna većina gazdinstava nema stalno zaposlene radnike koji nisu pripadnici domaćinstva. Tek njih 4,5% zapošljava radnike od toga 3,9% zapošljava mušku radnu snagu a 1,2% žensku radnu snagu. S druge strane skoro tri petine ovih gazdinstava ima potrebu za povremenim angažovanjem sezonskih radnika.

Sa zapošljavanjem sezonskih radnika stvari stoje nešto drugačije (tabela 5). U vreme većih radnih aktivnosti sezonskog karaktera dve petina registrovanih gazdinstava ima dovoljno kapaciteta da sopstvenim snagama pokriju povećanu potrebu za intenzivnim radom te stoga nema potrebu ni da zapošljava dodatnu, privremenu – sezonsku, radnu snagu. Treća petina gazdinstava zapošljava do dva radnika a samo 15% ovih gazdinstava zapošljava više od deset sezonskih radnika. Zaključak je da ogromna većina registrovanih poljoprivrednih gazdinstava nema obim proizvodnje koji čak i u vreme najveće potrebe za živim radom ne zahteva veći broj dodatnih radnika.

Ovo se uklapa u nalaze Popisa poljoprivrede po kojima prosečna ekonomska snaga porodičnog gazdinstva u Srbiji iznosi 4990 evra s tim da ona u Vojvodini iznosi 12032 evra a u južnoj i Istočnoj Srbiji 3414 evra. Dakle ekonomska snaga gazdinstava nije ravnomerno raspoređena na prostoru Srbije. Treba uzeti u obzir činjenicu da se u računaju srednje vrednosti ekonomske snage gazdinstava uračunavaju i posedi velikih poljoprivrednih kombinata, preduzeća i preduzetnika tako da ukupan prosek iznosi 5939 evra. Veliki je problem za domaću poljoprivredu da oko polovine svih gazdinstava ima ekonomsku vrednost do 1999 evra (45,7%) te da dodatnih 22,3% ima ekonomsku snagu od 2000-3999 evra (Paraušić, Cvijanović, 2014). Dakle, najmanje oko 70% ukupnog broja gazdinstava ima ispodprosečnu ekonomsku snagu. To je posledica usitnjenosti poljoprivrednih poseda. Prema popisu poljoprivrede 77,4% poljoprivrednih gazdinstava ima u posedu do 5 hektara korišćenog poljoprivrednog zemljišta što se u domaćim uslovima kategoriše kao malo i srednje gazdinstvo (Bogdanov, 2007). U ovom istraživanju registrovani poljoprivrednici imaju u proseku 7,85 hektara sopstvenog i 13,09 hektara korišćenog poljoprivrednog zemljišta, što je još jedna potvrda da su se pozivu na registraciju odazvali pre svega oni koji imaju veću motivaciju da se uspešno bave poljoprivrednom proizvodnjom.

Za strukturu registrovanog poljoprivrednog gazdinstva poseban značaj imaju i sociostrukturalne i demografske karakteristike nosilaca gazdinstva odnosno njegovog vlasnika. U ovom kontekstu se mogu pomenuti pol, starost i obrazovanje.

S obzirom na navedenu konstataciju o tradicionalnosti seoskog društva i poljoprivrede realno je očekivati da će, u duhu patrijarhalne tradicije, većina vlasnika porodičnih poljoprivrednih gazdinstava biti muškarci. To potvrđuju i podaci s obzirom da veći deo uzorka čine muškarci (85,7%) dok žena na toj poziciji ima samo 14,3%. S obzirom na polnu distribuciju nosilaca domaćinstva možemo pretpostaviti da čak i ovaj segment poljoprivrednika nosi ogroman potencijal za očuvanje patrijarhalnog tradicionalizma kao vrednosnog okvira unutar kog ova društvena grupa živi te da u skladu s tim gradi i sopstveni identitet. Dakle, agrarni sektor još uvek opstaje kao značajan branik tradicionalnih društvenih odnosa. Ženska populacija je u modernom urbanom društvu već uveliko osvojila vodeće pozicije u mnogim sektorima delatnosti a u nekima čak ima i prevagu. Na osnovu ovde iznetih podataka vidimo da se to još uvek nije ostvarilo ni u poljoprivredi kao delatnosti niti u ruralnoj sredini kao životnom okviru. Štaviše, možemo smatrati da se identitet poljoprivrednika, uključujući i nosioce registrovanih gazdinstava bazira na tradicionalnim obrascima po kojima ključnu ulogu u organizaciji posla i vođenju gazdinstva ima muškarac.

Jedna od ključnih globalnih karakteristika modernizacije koja prati naučno-tehnički i tehnološki razvoj je razvoj obrazovanja koji se manifestuje, između ostalog, kroz povećanje broja škola, ali i obuhvata mlađih obrazovanjem. Drugim rečima, sa modernizacijom imamo povećano učešće obrazovanih u ukupnom stanovništvu. U konkretnom slučaju, u tradicionalnom društvu u kojem se ogromna većina stanovništva bavi poljoprivrednom kao svojom osnovnom delatnošću imamo veoma malo obrazova-

nih poljoprivrednika (tabela 6). Ako pogledamo nalaze ovog istraživanja videćemo da skoro dve trećine nosilaca registrovanih gazdinstava ima srednje obrazovanje a čak 11% njih ima više i visoko obrazovanje. Ovi podaci rečito govore o tome da modernizacija ulazu i u seoske sredine te da je obrazovanjem obuhvaćeno i ruralno i poljoprivredno stanovništvo.

Gledano iz ovog ugla, izgleda da postoji značajan potencijal za uvođenje modernizacijskih vrednosti u seoski i poljoprivredni društveni milje. Čini se da je ovde najveći problem to što je stručna profilisanost poljoprivrednika neadekvatna s obzirom da je relativno malo njih sa stručnim poljoprivrednim obrazovanjem. Takvih je u ukupnom zbiru samo 13,2%, bez obzira na obrazovni nivo - od trogodišnjih srednjih škola do fakultetskog obrazovanja.

Nije potrebno posebno dokazivati da je nedostatak formalnog obrazovanja dugo bio veliki problem u poljoprivrednoj populaciji. U novije vreme se značajno smanjuje njihova isključenost iz obrazovnog procesa. Štaviše, nalazi istraživanja kazuju da je kod registrovanih poljoprivrednika manje onih čije obrazovanje završava sa 8 razreda osnovne škole (27,8%) u odnosu na 34,43% u opštoj populaciji prema poslednjem Popisu stanovništva⁵ (2011). Čak je i znatno više onih koji imaju neki od nivoa srednjeg obrazovanja (62,2% prema 48,94% u ukupnoj populaciji prema popisu). Možemo zaključiti da su se za registraciju prvenstveno odlučivali oni koji su prošli kroz sistematsko formalno obrazovanje a da su s druge strane ostali prepušteni sami sebi uglavnom oni koji nemaju formalno obrazovanje. Primetan je i podatak da među njima ima znatno manje onih sa višim i visokim obrazovanjem (11% u odnosu na 16,24% u ukupnoj populaciji). Nasuprot ovom stoji podatak da samo 13,2% nosilaca registrovanih gazdinstava ima poljoprivredno obrazovanje.

Ovde primećeni trendovi su tipični i za druge tranzicione zemlje. Primer je Poljska u kojoj je od 2000. godine uočen trend rapidnog podizanja obrazovnog nivoa poljoprivrednog stanovništva (Chmieliński & Karwat-Woźniak, 2015: 142), tako da je tamo 2011. registrovano 26,4% sa osnovnim obrazovanjem, 61,4% sa svim nivoima srednjeg obrazovanja i 12% sa visokim (što je ekvivalentno višem i visokom obrazovanju kod nas). U obe zemlje je identičan broj onih koji imaju poljoprivredno obrazovanje (13,2%). Ovde treba uzeti u obzir i slovenačko iskustvo po kojem sa većim obrazovanjem nosioca gazdinstva raste šansa da se napusti poljoprivreda i pređe u neku drugu delatnost (Juvančič, 2005: 325). U slučaju da se ta tendencija registruje i u Srbiji, došli bismo u opasnost da se tendencijski smanji obrazovni nivo onih koji nastavljaju da se bave poljoprivredom, što bi moglo da ima višestruko negativne posledice na dalji razvoj poljoprivredne proizvodnje. Stoga je od posebnog značaja razvijanje državne pomoći radi zadržavanja obrazovanih u poljoprivredi pa čak i radi njihovog usmeravanja ka sticanju stručnih kvalifikacija iz oblasti poljoprivrede i njoj pratećih disciplina.

Podaci o starosti nosilaca poljoprivrednog gazdinstva (tabela 7) ukazuju na verovatnoću dugoročnog očuvanja patrijarhalno-tradicionalne prakse čak i u ovom segmentu seoskih gazdinstava. Ako pogledamo

⁵ Izvor podataka: Republički zavod za statistiku.

ekstreme na skali videćemo da ima veoma malo mladih nosilaca registrovanih gazdinstava. Mlađih od 30 godina je tek 5,5% a do 35 godina ih je 11,7% dok je, s druge strane, starijih od 65 godina dvostruko više dok je starijih od 60 godina 21,6%. Dakle, s jedne strane, mladi su isključeni čak i iz formalnog vlasništva dok su, s druge strane, u aktivnom statusu oni koji bi trebalo po logici svojih godina i fizičkih zahteva posla da se povuku tj. penzionišu.

Ovaj podatak može, s jedne strane, da bude rezultat nastojanja da mladi „pobegnu“ s sela, da pređu u urbane sredine i neke druge sektore delatnosti, makar radili i fizički najteže poslove. S druge strane, to može biti rezultat tvrdokornih nastojanja da se u ruralnoj sredini i poljoprivredi kao društvenoj delatnosti očuvaju tradicionalni socijalni obrasci po kojima se sposobnost, mudrost i znanje mere godinama ne sposobnošću za učenje i stručnim kvalifikacijama. Dakle, skoro polovina nosilaca gazdinstva je starija od pedeset godina dok je s druge strane samo 11,7% njih mlađe od četrdeset godina. Problem nije samo u tome što su mladi isključeni iz procesa upravljanja poljoprivrednim poslovima već i u tome što su oni u zreloom dobu (između 40 – 50 godina) takođe slabije zastupljeni od najstarijih.

Zemljišna površina na kojoj registrovana gazdinstva obavljaju proizvodnju je prilično mala (tabela 8). Tek svako četvrto registrovano gazdinstvo svoju proizvodnju obavlja na površini većoj od 15 hektara. S druge strane samo 27,7% gazdinstava koristi u proizvodne svrhe 5 hektara ili manje, računajući i one koji ne koriste obradivo zemljište (stočari, pčelari i sl). Prosečan iznos obradive površine registrovanih gazdinstava na kojima se obavlja proizvodnja, prema nalazima ovog istraživanja, iznosi 13,09 hektara.

Međutim ukupna površina nije i sopstvena površina s obzorom da mnogi od njih zakupljuju zemlju. Dakle, prosečno gazdinstvo ima u svom posedu 7,85 hektara zemlje a u zakupu još 5,24 hektara. Sopstvene obradive površine nema 3,3% registrovanih poljoprivrednika dok njih 22,6% ima 3 hektara ili manje uključujući i bezzemljaše. Više od 15 hektara ima svako deseto gazdinstvo. Velika većina njih uopšte ne zakupljuje zemlju (40,7%) a samo 8,3% zakupljuje više od 15 hektara.

Moguće je pretpostaviti da oni koji zakupljuju veće površine imaju aspiracije ka proširivanju sopstvene proizvodnje i, u perspektivi ka uvećavanju proizvodnje sa primarnim ciljem izlaska na tržište i ostvarivanja profita radi daljeg ulaganja u proširivanje proizvodnje. Upravo u tom segmentu treba tražiti najaktivnije nosioce modernizacijskih vrednosti i modernih identiteta poljoprivrednika koji će sve manje biti klasični seljaci a sve više postajati preduzetnički orijentisani pojedinci sa tendencijom da prerastu u krupne zemljoposednike.

Ako uzmemo u obzir da su registrovana gazdinstva neka vrsta formalne organizacije iza koje stoji porodični biznis onda možemo zaključiti da u bliskoj budućnosti u mnogima od njih neće imati ko da nastavi isti. Naravno, veliko je pitanje da li će to značiti prebacivanje resursa na druga registrovana gazdinstva ili degradaciju tj. zapuštanje poljoprivrede. U ovom momentu mogu da se vide naznake i jedne i druge tendencije (npr. prodaja celih domaćinstava – kuća sa okućnicom i poljoprivrednim zemljištem za par hiljada evra, čak i u područjima sa razvijenom poljo-

privrednom proizvodnjom, odnosno s druge strane težnja da se uvećava poljoprivredni posed ili, kao što je registrovano i u ovom istraživanju, da se uzima zemlja u zakup).

Tendencija ukрупnjavanja zemljišnih poseda je registrovana i u drugim tranzicionim zemljama te možemo pretpostaviti da će se ona i dalje nastaviti. Tako je npr. u Poljskoj u periodu uoči i tokom prvih godina po pristupanju Evropskoj uniji registrovan sledeći trend: 2002. godine bilo je 58,7% poseda do 5 hektara površine da bi ih samo osam godina kasnije (2010) bilo 55,2%. Za ovih osam godina je došlo do umanjena ukupnog broja gazdinstava za 20,1% a umanjena broja onih do 5 hektara za 25,9%. Broj gazdinstava do 30 hektara je u ovom periodu bio u opadanju dok je broj gazdinstava veličine od 30-50 ha povećan za 13,7% (od 1,6% na 2,3% ukupnog broja gazdinstava) a broj većih od 50 hektara je uvećan za 42,1% (sa 0,8 na 1,6% ukupnog broja gazdinstava). Tokom ovog perioda je broj gazdinstava veličine do jednog hektara opadao po godišnjoj stopi od 2,5%, odnosno smanjen je sa 1.951.700 na 1.558.400 (Chmieliński & Karwat-Woźniak, 2015: 140-141). Dakle, sa ukupnom modernizacijom javlja se i tendencija postepenog organizovanja poljoprivredne proizvodnje na većim površinama. Možemo pretpostaviti da će ta tendencija u doglednom predstojećem periodu biti prisutna i kod nas.

U meri u kojoj modernizacija bude stizala i na naša sela, porodična gazdinstva bi, po logici stvari, trebalo da pokažu tendenciju ukрупnjavanja poseda i intenziviranja proizvodnje. U tom slučaju bi trebalo da se nešto bitno promeni i u društvenoj strukturi u smislu smanjenja udela poljoprivrednika u ukupnom stanovništvu a samim tim i njihovog hijerarhijskog premeštanja na više pozicije, tj. prelaska iz sloja (samozaposlenih) sitnih poljoprivrednika, koji je u dosadašnjim istraživanjima društvene strukture redovno registrovan kao statusno najniži i društveno marginalizovani položaj, u neku od podgrupa unutar srednje klase s tendencijom da jedan broj njih preraste i u višu klasu (krupni zemljoposednici koji zapošljavaju po više desetina radnika i čiji posed se meri sada više ne samo desetinama već i stotinama hektara).

Drugim rečima, to bi trebalo da znači da će neki od njih, u tom slučaju, preći iz sloja samozaposlenih (u rangu sitnih poljoprivrednika) u srednje i krupne zemljoposednike koji zapošljavaju poljoprivredne radnike. U ovom trenutku tek 4,5% registrovanih gazdinstava ima stalno zaposlene radnika koji dolaze van porodičnog domaćinstva, od toga je u 3,9% gazdinstava zaposlena muška (do 3 radnika) a u 1,2 % (do 5 radnika) ženska radna snaga, odnosno u 0,6% domaćinstava se zapošljava i muška i ženska radna snaga (3-5 radnika). Ovi podaci rečito govore da danas prevladavaju relativno sitni posedi na kojima rade uglavnom, da ne kažemo gotovo isključivo, članovi porodičnog domaćinstva uz povremenu ispomoć sezonski angažovanih radnika.

Društvena moć je jedno od ključnih pitanja svake društvene organizacije. To važi i za organizovanje poljoprivredne proizvodnje na porodičnom poljoprivrednom gazdinstvu. Od toga ko ima moć donošenja poslovnih odluka zavisi koliko će gazdinstvo biti uspešno. Nas ovde interesuje da li su nosioci registrovanog gazdinstva, odnosno formalno-pravni vlasnici

ujedno i donosioci poslovnih odluka. Drugim rečima, radi se o tome da li je osoba na čije ime se vodi registrovano domaćinstvo sama obavlja rukovodeće poslove ili to neko drugi čini umesto nje. Drugim rečima, da li ispod formalne strukture vlasništva postoji neformalna struktura moći.

U našem uzorku ogromna većina nosilaca domaćinstva se nalazi u poziciji donosioca odluka (83,9%). Sada možemo postaviti pitanje ko su nosioci gazdinstva koji ne donose odluke u sopstvenom domaćinstvu, da li postoje određene socio-demografske i strukturalne karakteristike vlasnika koje bi mogle potencijalno da deluju na njegovo (njeno) isključenje iz ove aktivnosti

Ključna karakteristika tradicionalnog društva je patrijarhalnost. To znači da su sve bitne društvene pozicije istovremeno i monopol i privilegija muškaraca. Da bismo proverili da li je tako i kod nosilaca registrovanih poljoprivrednih gazdinstava kod nas ukrstićemo pol ispitanika sa činjenicom da li su ili nisu donosioci upravljačkih odluka. Iz podataka se vidi da su muškarci, nosioci gazdinstva, u velikoj većini slučajeva (92,3%) istovremeno i donosioci upravljačkih odluka. S druge strane u toj poziciji se nalazi tek jedna trećina (33,8%) žena na čije se ime vode gazdinstva. Dakle, ovde su žene najmanje dvostruko deprivilegovane. Prvo, time što uglavnom ne zauzimaju pozicije nosilaca domaćinstva i, drugo, zbog toga što, čak i kad se nađu na toj poziciji, one se najčešće isključuju iz procesa donošenja poslovnih odluka. Prisustvo rodne neravnopravnosti u ovom segmentu društvenog života potvrđuje i statistički značajna veza ove dve varijable a nju još više naglašava vrednost Kramerovog V koeficijenta koja iznosi 0,558 što se može smatrati prilično čvrstom vezom, vezom na gornjoj granici srednje jačine.

Statističkom analizom takođe je utvrđena i statistički značajna veza nivoa obrazovanja nosilaca gazdinstva i činjenice da li oni vrše ili ne rukovodeću ulogu na svom gazdinstvu ($p=0,016$) (tabela 10). Međutim, radi se o vezi slabog intenziteta (Kramerov $V=0,141$). Iz ovoga možemo zaključiti da nivo obrazovanja uglavnom ne igra veliku ulogu u tome da li će nosilac domaćinstva ujedno biti i donosilac odluka. Izuzetak su jedino nosioci sa niskim stepenom obrazovanja (0-8 razreda osnovne škole). U njihovom slučaju svaki četvrti nije donosilac odluka. Kod ostalih nivoa obrazovanja vidimo da je iz procesa donošenja poslovnih odluka isključeno između 11,5-13% nosilaca domaćinstva. Iz ovoga sledi da stepen obrazovanja, iako u statistički značajnoj vezi, nema bitan, odnosno ima veoma slab uticaj na to da li će ili neće nosilac biti isključen iz procesa donošenja poslovnih odluka, pod uslovom da on ima najmanje srednje obrazovanje.

Posmatranu varijablu smo ukrstili i s tim da li nosilac domaćinstva ima stručno poljoprivredno obrazovanje ili je obrazovan za ostale struke (tabela 11). Štaviše, veza ove dve varijable uopšte nije statistički značajna tako da možemo zaključiti da je mnogo značajniji nivo obrazovanja od njegove stručne usmerenosti. Puna modernizacija poljoprivredne proizvodnje bi, po logici stvari, trebalo da znači okrenutost vlasnika gazdinstava ka poljoprivrednom stručnom osposobljavanju. Većina njih svoje poljoprivredno znanje je sticala na tradicionalan vanškolski način.

Ukrštanjem godina starosti nosilaca gazdinstva i činjenice da li su

oni ujedno i donosioci odluka (tabela 12) utvrđeno je postojanje primetnog broja onih koji su samo formalni nosioci gazdinstva u kategorijama najmlađih (do 25 godina – 44,4%) i najstarijih nosilaca domaćinstva (stariji od 65 godina – 33,3%) i donekle onih koji su pri kraju svog formalno radnog perioda, tj u starosnoj grupi između 61 i 65 godina (22,4%). Veza ove dve varijable, merena Kramerovim V koeficijentom je statistički značajna ali je prilično slaba ($V=0,222$). Najviše donosioca odluka se nalazu u starosnoj grupi od 40-60 godina što se može smatrati prihvatljivim i racionalnim a što samo po sebi ne mora biti pokazatelj ni tradicionalnog i modernog.

Zanimljiv nalaz je da ni veličina poseda nije u statistički značajnoj vezi sa činjenicom da li je nosilac gazdinstva ujedno i donosilac upravljačkih odluka. Pokazalo se da jedino na najmanjim posedima vlasništvo korespondira sa mogućnošću donošenja upravljačkih odluka. Problem je u tome što generalno u Srbiji postoji veoma mali broj porodičnih poljoprivrednih gazdinstava koja svoju proizvodnju zasnivaju na velikim korišćenim površinama tako da ne možemo pouzdano da tvrdimo kakvo bi stanje moglo biti na velikim gazdinstvima. U našem uzorku je 11% gazdinstava koje koristi više od 25 hektara i samo 1,7% gazdinstava koja svoju proizvodnju zasnivaju na 50 i više hektara. Srbija nikad nije bila prostor čiju su poljoprivredu organizovali krupni veleposednici. Štaviše, početkom XX veka (Antonić, 2014, 427) evidentirano je nekoliko desetina poseda većih od 100 hektara dok je, s druge strane, bilo samo 11% bezzemljaša, agrarnih proletera koji su morali da rade za velike seoske gazde. Posedi su u tom periodu bili prilično ujednačene veličine.

Dakle, statistički značajna veza kod donošenja odluka evidentirana je samo sa polom, nivoom obrazovanja i starošću. Prva stavka, pol, je zastatak tradicionalnog u savremenom ruralnom društvu i ona je, između ostalog, i posledica velikog broja malih poljoprivrednih gazdinstava na kojima, muškarac, otac porodice, preuzima vodeću ulogu u organizaciji poslovanja gazdinstva. On, po tradicionalnim obrascima monopoliše društvenu moć na svom imanju. Starost se može posmatrati kao kombinacija tradicionalnog i modernog. Činjenica da je grafik po starosnim grupama podeljenim na petogodišnje kohorte zakrivljen ka starijim godištimama s jedne strane govori o racionalnim momentima u kojim se vrednuje iskustvo i sa njim stečena znanja i veštine dok s druge strane govori o još uvek tradicionalnom obrascu po kojem starost znači i starešinstvo. Ohrabruje činjenica da se najstariji vlasnici isključuju iz upravljačke funkcije s obzirom da ona ukazuje na, makar minimalno prisustvo modernizacijskih socijalnih obrazaca u ruralnoj i agrarnoj sredini. Treća stavka, nivo obrazovanja, govori o tome da bar po ovom osnovu, modernizacijski obrasci počinju da uzimaju primat u organizovanju poljoprivredne proizvodnje i ne samo u tome već i u oblikovanju identiteta poljoprivrednika kao društvene grupe. Ovde se prepoznaje evolucija tradicionalnog poljoprivrednika u modernog. Reč je o procesu dugog trajanja čiji konačni ishod treba da bude stanje moderne poljoprivredne proizvodnje čiji će ključni subjekt biti obrazovan i stručno osposobljen poljoprivrednik, možda bolje reći farmer, koji će se oslanjati na poznavanje tehnologije proizvodnje i zakona tržišta poljoprivrednih proizvoda.

Jedna od bitnih karakteristika modernog društva je asocijativnost koja se uglavnom svodi na povezivanje pojedinaca radi lakšeg ostvarivanja sopstvenih potreba i interesa. Asocijativnost se može ostvarivati na različite načine. Suštinski, njen najznačajniji oblik je kroz udruživanje građana u različite građanske asocijacije. U konkretnom slučaju poljoprivrednih proizvođača to bi značilo povezivanje kroz razne profesionalne, strukovne, interesne, zadružne ili slične organizacije – udruženja, uključujući i političke stranke pa čak i organizacije civilnog društva. Ideje seoskog zadrugarstva su dosta stare. Njihova suština je u horizontalnom povezivanju poljoprivrednika, iniciranom odozdo, iz neposredne baze, radi racionalnijeg tržišnog nastupa. Praksa zadrugarstva je dosta stara ali u novije vreme pored zadruga javljaju se i drugi oblici povezivanja poljoprivrednika koji mogu biti zasnovani na različitim interesima i potrebama.

Iz dobijenih rezultata istraživanja vidimo da je nešto manje od trećine nosilaca registrovanih poljoprivrednih gazdinstava učlanjeno u različita udruženja preko kojih bi mogli organizovano da ostvaruju svoje ciljeve i interese (tabela 13). Članova zadruga, s druge strane, ima veoma malo tek 7,9%. Očigledno da modernizacija i demokratizacija društvenih odnosa veoma, u ovom kontekstu, teško ulaze kako u ruralna područja tako i u poljoprivrednu delatnost. Poljoprivrednici su oduvek bili ključni nosioci tradicionalnog sistema vrednosti i tradicionalno su se više oslanjali na primarne grupe nego na organizacije. Iz podataka se vidi da asocijativnost nije značajno prisutna ni u najnaprednijim segmentima klase poljoprivrednika – onima koji su registrovali svoja gazdinstva i koji kao takvi nastupaju na tržištu plaćajući sve dažbine državi i očekujući od nje pomoć tamo gde im je ona potrebna.

Stanje na terenu je u suprotnosti sa stavom većine da bi zajednički nastup kroz udruživanje sa drugim proizvođačima pomogao da se dođe do jeftinije nabavke repromaterijala, opreme, i svih ostalih potrepština neophodnih za normalno odvijanje redovne delatnosti gazdinstva kao i ostvarivanje veće otkupne cene njihovih proizvoda ali proširivanje njihove osnovne delatnosti (zajednička gradnja hladnjača, plastenika i staklenika, sušara, malih pogona za preradu poljoprivrednih proizvoda i slično). Skoro dve trećine registrovanih poljoprivrednika ima, po ovom pitanju, izričito pozitivan stav dok izričito negativan stav ima približno svaki dvadeseti poljoprivrednik. Približno trećina njih smatra da bi ovakvo udruživanje možda bilo od koristi.

Čini se da je ovde značajno pitanje zašto je relativno malo njih na različite načine organizovano. Jedan od odgovora bi mogao da bude da se ovde radi o relativnom nepoverenju poljoprivrednika u ova udruženja. Možemo pretpostaviti da nepoverenje delom proizilazi i iz činjenice da su takva udruženja na našem prostoru u periodu posle Drugog svetskog rata često inicirana odozgo, iz političkih i drugih struktura koje su prve pokretale inicijativu, nametale poljoprivrednicima pravila igre i koje su ne retko imale sopstveni interes da ta udruženja zažive. Problem je obično bio u tome što se interesi osnivača često nisu preklapali sa interesima samih poljoprivrednika. Štaviše, neravnomerna raspodela društvene moći (Milađinović, 2007) koja je u našem društvu funkcionisala decenijama unazad

imala je kao posledicu to da je ukupan društveni položaj poljoprivrednika bio ubedljivo najnepovoljniji. Njihova ekonomska snaga je u periodu posle drugog svetskog rata bila ograničena zemljišnim maksimumom koji je kroz najduži deo socijalističkog perioda iznosio deset hektara po domaćinstvu. Činjenica da je to bila jedna od nekoliko strukturalnih grupacija – društvenih slojeva, koje su radile u privatnom sektoru činila je da su poljoprivrednici bili van vladajućeg sistema društvenih odnosa i prema tome u klasnoj strukturi hijerarhijski najniže pozicionirana društvena grupa (Lazić, 1987). Štaviše, u funkcionisanju zemljoradničkih zadruga bilo je vidno i delovanje spoljne prinude što je uticalo na negativan stav zemljoradnika prema zadrugama.

Dakle, nasleđe socijalističkog perioda je još uvek prisutno u sećanju mnogih poljoprivrednika i tu verovatno treba tražiti jedan od značajnijih razloga zašto mnogi od njih izbegavaju da se organizuju u različita udruženja čak i pored toga što smatraju da bi od toga imali korist, upravo zbog straha da će neko drugi pokušati da ih iskoristi radi ostvarivanja svojih partikularnih interesa i ciljeva. Potrebno je vreme da se izgubljeno poverenje povрати. U tom procesu bi mogle da pomognu državne savetodavne službe koje se već bave organizovanjem obuka registrovanih poljoprivrednika kako za poslove same proizvodnje tako i za poslove računovodstva, finansijskih kalkulacija i ostalog iz domena njihovog poslovanja. Danas postoji bogato svetsko iskustvo zadrugarstva ali očigledno da ne postoji dovoljna informisanost onih koji se bave poljoprivrednom proizvodnjom o prednostima organizovanja ali i nedovoljna spremnost da se preuzme sopstvena odgovornosti u realizaciji istog.

Od korišćenih socio-demografskih indikatora (pol, starost, obrazovanje) jedino je pol pokazao statistički značajnu vezu sa činjenicom da su ili nisu nosioci registrovanih gazdinstava članovi raznih udruženja (ali ne i zadruga) ($C=0,114$; $p=0,009$) i time kakav stav imaju o značaju ovih organizacija za uspešno obavljanje njihove delatnosti ($V=0,148$; $p=0,004$). Očekivano, žene su vidno (upola) ređe članovi takvih organizacija i imaju negativniji stav prema njihovom značaju za uspešno obavljanje sopstvene delatnosti. Dok dve trećine muškaraca ima pozitivan stav po ovom pitanju dotle isti stav zauzima samo polovina žena a s druge strane je tri puta više žene sa negativnim stavom o značaju ovih udruženja i zadruga za obavljanje sopstvene delatnosti u odnosu na muškarce ali i više njih ima nedefinisan stav. Ova konfiguracija odgovora se može dovesti u vezu sa činjenicom da je veći broj žena nosilaca gazdinstava iz različitih razloga isključen iz procesa donošenja odluka na gazdinstvu te da se može pretpostaviti da i nije zainteresovan za mnoge aktivnosti od značaja za vođenje poslova.

Pored obrazovanja i asocijativnosti, jedan od nedvosmislenih pokazatelja modernizacijske orijentacije je i poznavanje rada i korišćenje informaciono-komunikacionih tehnologija. Računari (kompjuteri) i Internet su odavno ušli ne samo u radnu upotrebu već i u svakodnevni život velikog broja ljudi tako da ih danas možemo posmatrati kao važan pokazatelj dolaska modernizacije u neku sredinu. Novija istraživanja kazuju da danas u Srbiji ne postoji bitna razlika u rasprostranjenosti korišćenja ovih tehnologija u zavisnosti od tipa naselja, zanimanja, grane delatnosti, pola, škol-

ske sprema i sličnih sociodemografskih karakteristika pojedinaca. Jedina diskriminatorna tačka koja razdvaja korisnike od nekorisnika može biti generacijska pripadnost što znači da su kod nas danas samo starije generacije, oni koji se približavaju svojim šezdesetim godinama i stariji, manje upućeni u korišćenje računara i Interneta (Miladinović, 2014: 51-52). Ostali su mogu smatrati familijarnim sa ovim tehnologijama dok oni koji su do četrdesetak godina starosti gotovo da mogu biti nazivani „digitalni urođenici“ (Prensky, 2001).

Podaci iz ovog istraživanja gotovo da potvrđuju ovu činjenicu s obzirom da 86% posmatranih domaćinstava ima u kući kompjuter a 80% njih ima priključak na Internet. Treba napomenuti da su realni brojevi verovatno veći s obzirom da mlađe generacije skoro u potpunosti koriste tzv. mobilne smart telefone koji imaju vezu sa Internetom tako da se i ovde može pretpostaviti teza o generacijskoj determinisanosti upotrebe informaciono-komunikacionih tehnologija

Sada je pitanje ko najviše koristi kompjuter i zbog čega. Na osnovu uvida u podatke se može zaključiti da u natpolovičnoj većini (53,8%) domaćinstava kompjuter koriste sve generacije, dakle ne samo oni najmlađi tj. deca. U dodatnih 16,4% domaćinstava njega koriste vlasnik gazdinstva i njegova supruga ili generacijski posmatrano stariji. Preostaje 29,8% domaćinstava u kojima se kompjuterom služe samo deca. Zaključak je da većina registrovanih poljoprivrednika (70,2%) u manjoj ili većoj meri koristi računar.

Korišćenje računara je samo jedna strana prihvatanja savremenih informaciono-komunikacionih tehnologija a druga strana je razlog njihovog korišćenja. Dakle, dve trećine nosilaca registrovanih poljoprivrednih gazdinstava se izjasnilo da ih koristi, između ostalog, i za različite aspekte obavljanja svog posla. Dominira upotreba računara radi pronalaženja novih znanja i tehnologija proizvodnje odnosno zanimljivosti iz oblasti poljoprivrede (35,3%) dok izuzetno mali broj njih računare koristi isključivo radi vođenja evidencije troškova i prihoda poljoprivredne proizvodnje primenom Excela ili nekog sličnog programa, dok nešto više od četvrtine njih koristi računar u obe pomenute svrhe. S druge strane tek nešto malo iznad jedne trećine njih se izjasnilo da računar koristi isključivo za privatne svrhe.

Okrenutost tehnologijama i zainteresovanost za sticanje znanja su indikatori prevazilaženja tradicionalnih okvira identifikacije koji su karakteristični za ruralna područja, agrarni način proizvodnje i tradicionalno društvo. Mali je korak potreban da se informaciono-komunikacione tehnologije pretvore od sredstva zabave u sredstvo traganja za informacijama i društvenog umrežavanja. Ovim putem klasičan seljak sve više postaje menadžer koji traga za istomišljenicima, za poslovnim partnerima i za otvorenim tržištem.

Posebno značajnu ulogu u ovom segmentu sada već svakodnevnog života imaju virtuelne društvene mreže koje imaju sposobnost da individualnog i izolovanog poljoprivrednika, okrenutog isključivo proširenoj porodici i lokalnoj zajednici transformišu u tržišno orijentisanog agrarnog preduzetnika koji će biti prinuđen da se obrazuje, da se orijentiše ka mnogo širem okruženju, da prihvati oštru tržišnu konkurenciju kao socijalnu neminovnost i da se uhvati u koštac s njom.

U novije vreme inovacije su postale jedan od najvažnijih faktora privrednog razvoja. One obezbeđuju konkurentnost na tržištu. Njihov značaj je još veći u poljoprivrednoj proizvodnji s obzirom da one omogućavaju proizvodnju veće količine kvalitetne hrane za stalno rastući broj stanovnika i potrebe izlaska na šire pa i svetsko tržište ali i za održivi lokalni i regionalni razvoj. Dakle, modernizaciju i primenu inovacija u poljoprivredi treba shvatiti kao izuzetno značajan faktor konkurentnosti poljoprivrede, počevši od nivoa individualnog gazdinstva pa sve do nivoa nacionalne privrede (Rumanovská, 2013). U našim uslovima jedan od imperativa privrednog razvoja treba da bude razvoj održive poljoprivrede zasnovan ne samo na inovativnosti proizvodnje već i na inovativnosti poslovanja. S obzirom na ukupnu strukturu domaće poljoprivrede posebno važno mesto zauzimaju registrovana poljoprivredna gazdinstva to se velika pažnja mora posvetiti upravo stručnom osposobljavanju poljoprivrednika da shvate značaj inovacija ne samo u proizvodnji već i u svakodnevnom poslovanju i upravljanju gazdinstvom i da ih primene u praksi. Drugim rečima, nužno je sistematskom društvenom akcijom obezbediti realizaciju procesa transformacije seljaka u agrarnog preduzetnika i menadžera

U našim uslovima dopunski problem predstavlja i činjenica da je zemljišni posed poljoprivrednih gazdinstava prilično usitnjen, sastavljen od većeg broja međusobno odvojenih parcela što samo doprinosi da ukupna poljoprivredna proizvodnja i dalje ostaje ekstenzivna a seljaštvo, makar koliko bilo organizovano i umreženo, kako unutar sebe tako i sa spoljnim svetom, i dalje živi po tradicionalnim socijalnim obrascima koji se u mnogim stavkama razlikuju od socijalnih obrazaca urbane populacije i svih onih koji su angažovani u sekundarnom i tercijarnom sektoru. Jedan od pokazatelja tradicionalnosti selja i seljaštva, pa čak i njihovog najnaprednijeg dela, onih koji su registrovali svoja gazdinstva i počeli da sistematski saraduju sa spoljnim svetom registrujući svoje gazdinstvo, je upravno polna segregacija koja podrazumeva socijalnu isključenost žena iz upravljačkih poslova na poljoprivrednom gazdinstvu, čak i onda kada nisu isključene iz vlasništva.

Danas gotovo da postoji teorijska saglasnost oko toga da je porodično gazdinstvo društveno-ekonomska osnova oko koje se stvara seljaštvo kao društveni sloj i dokle god ono postoji reprodukuje se i međuljudski i lokalni odnosi i kulturni obrasci tipični za seosku sredinu. Ovo značajno doprinosi tome da je današnja poljoprivreda u Srbiji u velikom zaostatku u odnosu na poljoprivredu zemalja Evropske unije i to gledano kako prema farmerskom prihodu tako i prema tehničkoj opremljenosti, produktivnosti kao i većini drugih ekonomskih pokazatelja (Mitrović, 2015: 114). Ulazak savremenog načina proizvodnje, uvođenje novih poljoprivrednih tehnika i tehnologija, modernizacija društvenih odnosa, stvaranje novih obrazaca društvenog umrežavanja i slične modernizacijske novine će, nesumnjivo, na dugi rok menjati socijalne obrasce i seoske sredine i poljoprivrednika kao društvene grupe.

Naznake tih promena se već vide u rezultatima ovog istraživanja. Tu su porast obrazovnog nivou poljoprivrednog stanovništva, postepeno ali još uvek nedovoljno usmeravanje ka stručnom poljoprivrednom obrazovanju, ekonomsko povezivanje domaćinstva sa spoljnim okruženjem, Umre-

žavanje poljoprivrednika, koje je u ovom momentu takođe nezadovoljavajućeg obima ali ipak evidentno, okretanje novim tehnologijama i slične tendencije. Identitet savremenog poljoprivrednika vlasnika registrovanog gazdinstva poprima mnoge naznake modernih identiteta te bi u nastavku ovih procesa biti realno očekivati i njegovu modernizaciju.

PRILOZI

Tabela 1.
Ukupno članova domaćinstva

Broj članova	Broj	%	Kumulativni %
1	8	1,6	1,6
2	64	12,4	14,0
3	73	14,1	28,1
4	112	21,7	49,8
5	111	21,5	71,3
6	90	17,4	88,8
7	35	6,8	95,5
8	10	1,9	97,5
9	6	1,2	98,6
10	2	0,4	99,0
11	3	0,6	99,6
12	2	0,4	100,0
Total	516	100,0	

Tabela 2
Predškolska deca, đaci i studenti

Broj dece i mladih u domaćinstvu	Deca do 7 godina:	Đaci (osnovna škola):	Đaci (srednja škola):	Predškolska deca i đaci	Studenti:	Maladeca, đaci i studenti
0	79,8	75,4	79,1	48,6	79,7	35,7
1	11,2	13,2	15,3	18,8	14,3	20,3
2	7,2	9,7	5,6	24,4	5,8	34,1
3	1,7	1,4		5,2	0,2	6,6
4		0,2		2,7		3,1
5		0,2				
6						
7						
8				0,2		0,2
Total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Prosek	0,31	0,38	0,27	0,96	0,27	1,22

Tabela 3
Odrasli članovi domaćinstva

	Zene (do 60 godina):	Zene (preko 60 godina):	Žene ukupno	Muškarci (do 65 godina):	Muškarci (preko 65 godina):	Muškarci ukupno	Odrasli ukupno
0	13,6%	54,3%	3,5%	8,3%	69,8%	0,4%	
1	57,6%	43,8%	39,3%	56,8%	29,7%	49,4%	2,7%
2	24,2%	1,7%	44,8%	27,7%	0,6%	37,6%	27,1%
3	4,3%	0,2%	10,5%	6,2%		9,7%	27,5%
4	0,2%		1,6%	1,0%		2,7%	26,2%
5	0,2%		0,4%			0,2%	11,0%
6							3,9%
7							1,2%
8							0,4%
Total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	Total
Prosek	1,21	0,48	1,68	1,35	0,31	1,66	3,34

Tabela 4.
Radni angažman članova domaćinstva

Broj članova	Stalno angažovano na poslovnima poljoprivredne proizvodnje tokom godine		Zaposleni van gazdinstva		Nezaposleni	
	%	Kumulativno	%	Kumulativno	%	Kumulativno
0	3,3	3,3	59,9	59,9	30,8	30,8
1	8,9	12,2	32,0	91,9	15,3	46,1
2	35,1	47,3	7,2	99,0	22,3	68,4
3	27,3	74,6	0,6	99,6	15,3	83,7
4	17,1	91,7	0,4	100,0	8,3	92,1
5	5,4	97,1			5,6	97,7
6	2,7	99,8			2,1	99,8
7	0,2	100,0			0,2	100,0
Total	100,0		100,0		100,0	

Tabela 5
Koliko sezonskih radnika angažujete tokom godine?

	%	Kumulativni %
0	41,1	41,1
1	5,8	46,9
2	13,0	59,9
3	6,4	66,3
4 -5	10,4	76,7
6-10	8,2	84,9
11-20	6,0	90,9
21-50	4,5	95,5
51-100	2,8	98,3
101+	1,7	100,0
Total	100,0	85,3

Tabela 6
Stručna sprema nosioca gazdinstva

	%	Kumulativni %
0-8 razreda	27,8	27,8
Srednja škola	61,2	88,9
Viša škola	5,0	94,0
Fakultet	6,0	100,0
Total	100,0	

Tabela 7
Godine starosti nosioca domaćinstva

	%	Kumulativni %
21-25	1,8	1,8
26-30	3,8	5,5
31-35	6,1	11,7
36-40	12,3	24,0
41-45	16,2	40,2
46-50	14,7	54,9
51-55	12,5	67,3
56-60	11,1	78,4
61-65	11,5	89,9
66+	10,1	100,0
Total	100,0	

Tabela 8
Veličina poseda na kojem se zasniva proizvodnja

	Na koliko hektara obradive površine gazdinstvo zasniva poljoprivrednu proizvodnju?	Sopstvena površina (ha):	Površina u zakupu (ha):
Nema	2,5%	3,3%	40,7%
0,1-1 ha	1,7%	2,3%	4,7%
1,01-3 ha	9,7%	17,1%	13,4%
3,01-5 ha	13,8%	21,9%	13,2%
5,01-8 ha	16,3%	21,7%	9,1%
8,01-15 ha	29,3%	22,9%	10,7%
preko 15 ha	26,7%	10,9%	8,3%
Total	100,0%	100,0%	100,0%
Prosek ha	13,09	7,85	5,24

Tabela 9

Ukrštanje – Pol nosioca gazdinstva * Da li je nosilac ujedno i donosilac upravljačkih odluka na gazdinstvu, odnosno rukovodilac?

	Da li je nosilac ujedno i donosilac upravljačkih odluka na gazdinstvu, odnosno rukovodilac?		
Pol	Da	Ne	Total
Muški	92,3%	7,7%	100,0%
	94,2%	41,0%	85,7%
Ženski	33,8%	66,2%	100,0%
	5,8%	59,0%	14,3%
Total	83,9%	16,1%	100,0%
	100,0%	100,0%	100,0%

χ^2	Kramerov V	p	df
160,844	0,558	0,000	1

Tabela 10

Ukrštanje – Stručna sprema nosioca gazdinstva * Da li je nosilac ujedno i donosilac upravljačkih odluka na gazdinstvu, odnosno rukovodilac?

stručna sprema nosioca gazdinstva	Da li je nosilac ujedno i donosilac upravljačkih odluka na gazdinstvu, odnosno rukovodilac?		
	Da	Ne	Total
0-8 razreda	75,5%	24,5%	100,0%
Srednja škola	87,0%	13,0%	100,0%
Viša škola	88,5%	11,5%	100,0%
Fakultet	87,1%	12,9%	100,0%
Total	83,9%	16,1%	100,0%

χ^2	Kramerov V	p	df
10,271	0,141	0,016	3

Tabela 11

Ukrštanje – Poljoprivredno/ostalo obrazovanje * Da li je nosilac ujedno i donosilac upravljačkih odluka na gazdinstvu, odnosno rukovodilac?

Vrsta formalnog obrazovanja	Da li je nosilac ujedno i donosilac upravljačkih odluka na gazdinstvu, odnosno rukovodilac?		
	Da	Ne	Total
Poljoprivredno obrazovanje	89,7%	10,3%	100,0%
Ostalo	83,0%	17,0%	100,0%
Total	83,9%	16,1%	100,0%

χ^2	Kramerov V	p	df
1,965	0,062	0,161	1

Tabela 12

Ukrštanje – Godine starosti nosioca domaćinstva * Da li je nosilac ujedno i donosilac upravljačkih odluka na gazdinstvu, odnosno rukovodilac?

Godine starosti nosioca domaćinstva	Da li je nosilac ujedno i donosilac upravljačkih odluka na gazdinstvu, odnosno rukovodilac?		
	Da	Ne	Total
21-25	55,6%	44,4%	100,0%
26-30	84,2%	15,8%	100,0%
31-35	87,1%	12,9%	100,0%
36-40	83,9%	16,1%	100,0%
41-45	89,0%	11,0%	100,0%
46-50	86,5%	13,5%	100,0%
51-55	92,1%	7,9%	100,0%
56-60	89,3%	10,7%	100,0%
61-65	77,6%	22,4%	100,0%
66+	66,7%	33,3%	100,0%
Total	84,0%	16,0%	100,0%

χ^2	Kramerov V	p	df
24,859	0,222	0,003	9

Tabela 13

Organizovanost poljoprivrednika

	Da li ste član nekog udruženja?	Da li ste član neke zadruga?	Da li smatrate da bi Vam zajednički nastup kroz udruženje sa drugim proizvođačima pomogao da dođete do jeftinijih inputa ili do veće otkupne cene vaših proizvoda?
Da	30,4	7,9	62,3
Ne	69,6	92,1	47,7
Možda	-/-	-/-	32,9
Total	100,0	100,0	100,0

Tabela 14

Kompjuter i Internet u kući

	Vali Da li imate kompjuter u kući?	Da li imate internet u kući?
Da	86,0	80,0
Ne	14,0	20,0
Total	100,0	100,0

LITERATURA

- Antonić, Slobodan. „Demokratija u Srbiji uoči Prvog svetskog rata“. *Sociološki pregled XLVIII*, 4 (2014): 421–458.
- Bogdanov, Natalija. *Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija*. Beograd: UNDP, 2007.
- Chmieliński, Paweł & Bożena Karwat-Woźniak. “Changes in Population and Labour Force in Family Farming in Poland”. *Studies in Agricultural Economics* 117 (2015): 140-146.
- Dudek, Chmieliński, Karwat-Woźniak & Wrzochalska. *Human capital in the structural transformation process of rural areas and agriculture*. Warszawa: Institute of Agricultural and Food Economics – National research Institute, 2014.
- Juvančič, Luka. “Characteristics of structural adjustment of agricultural holdings in Slovenia”. *Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft für Agrarökonomie* 13 (2005): 311-329.
- Lazić, Mladen. *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed, 1987.
- Miladinović, Slobodan. „Raspodela društvene moći u Jugoslovenskom društvu“. *Teme* 1 (2007): 73-94.
- Miladinović, Slobodan. „The Function of Information Communication Technology in Creation of Social Capital“. In *Cyber Crime and the Links to Irregular Migration and Human Trafficking*, edited by Vladimir Urosevic, 23-90. Belgrade: Ministry of the Interior of the Republic of Serbia, 2014.
- Mitrović, Ljubiša. *Ognjišta koja gasnu*. Beograd: Ekonomska politika, 1970.
- Mitrović, Milovan M. *Sela u Srbiji: promene strukture i problemi održivog razvoja*. Beograd: Republički zavod za statistiku, 2015.
- Paraušić, Vesna i Drago Cvijanović. „Economis Size of Holding in Serbia and Measures for Their Strengthening“. Zbornik radova *Završna konferencija Primena podataka Popisa poljoprivrede 2012 u analizi stanja Poljoprivrede i u planiranju agrarne politike u Republici Srbiji*, 43-61. Subotica: Republički zavod za statistiki, 2014.
- Prensky, Marc. “Digital natives, digital immigrants”. *On the Horizon* 9, 5 (2001):1-6.
- Rumanovská, Ľubica. “Evaluation of the Impact of Innovative Projects on the Competitiveness of Agricultural Holdings in Slovak Republic”. *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development* 13, 1 (2013): 337-343.
- Službeni glasnik. „Pravilnik o načinu obavljanja savetodavnih poslova u poljoprivredi“. *Službeni glasnik Republike Srbije* 65/2014.
- Službeni glasnik. „Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014-2024. godine“. *Službeni glasnik RS* 85/2014.

SOCIAL STRUCTURE AND MODERNIZATION OF THE IDENTITY OF THE HOLDERS OF REGISTERED AGRICULTURAL HOLDINGS**Summary**

It performs the registration of agricultural households in Serbia in recent years. It is realistic to expect that the registered farmers are the most advanced part of this social group for several reasons. First, they should be interested in the development of agricultural production on their own farms and then in the wider community, which should contribute to overall social development. Second, they should gradually leave the traditional value patterns and gradually turning to modernization and modernization values, which should contribute to changing the traditional patterns of social life in rural areas and for other farmers. The aim of this paper is to provide insight into the social structure of registered agricultural households as well as the insight into the use of modern technologies and determine whether these households are potential carriers of agricultural development.

Key words: registered agricultural holding, modernization, farmers, social structure, social development.

